

SZÁZ Pál

Comenius Egyetem, Bölcsészettudományi Kar
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
Pozsony, Szlovákia
szaz2@uniba.sk

A FANATIZMUS OLVASÁSI STRATÉGIÁI ELLEN

Protiv čitalačkih strategija fanatizma

Against reading strategies of fanaticism

Zoran Milutinović. 2018. *Bitka za prošlost: Ivo Andrić i bošnjački nacionalizam*. Beograd: Geopoetika.

Zoran Milutinović. 2022. *Fantom u biblioteci: Postoji li srpski nacionalistički diskurs o Ivi Andriću? / Phantom in the Library: Is there a Serbian Nationalist Discourse on Ivo Andrić?* Beograd: Geopoetika.

Úgy tűnik manapság, Ivo Andrić életművének megítélése jellegzetes poszt-jugoszláv diagnózis. Annak a Jugoszláviának a szétesését követően, melynek képviselőjében a szerző a Nobel-díjat elnyerte, s amelynek legkegyetlenebb fejleménye a bosznia-hercegovinai háború volt, ma a megosztottság korát éljük – nemcsak a függetlenedett országok között, de Bosznia-Hercegovinán belül is, ahol a legtöbb Andrić-mű játszódik. A szerző recepciója mintha csak ezzel párhuzamosan vált volna egyre megosztottabbá. Noha része mind a szerb, mind a horvát nemzeti irodalmi kánonnak éppúgy, mint a boszniai irodalomnak – Andrić bosnyák recepciója különösen ellentmondásosnak mutatkozik. Andrić történeteinek nagy része történelmi közegben, az oszmán Boszniában játszódik. Vannak szerzők, akik e képet hamisnak tartják, s úgy gondolják, a muszlimokat különösen negatív színben tünteti fel. Az írók többek iszlámgyűlölettel vádolják, vagy legalább azzal, hogy a helyi Oszmán Birodalom és kultúra általa ábrázolt világa nem felel meg a történelmi valóságnak – vagyis, hogy Andrić hazudik. Ezek a vádak már Andrić Nobel-díja előtt megjelentek a recepcióban,

mint ahogy később is, újabbakkal egészülve ki. Manapság vádak és állítások egész készletéről beszélhetünk, legalábbis ez lehet az olvasó benyomása, ha az Ivo Andrić bosnyák nacionalista recepcióját feldolgozó *Bitka za prošlost (Harc a múltért)* című munkát kalauzként használja. Zoran Milutinović vállalkozása már csak azért is tekintélyes, mert olyan tetemes piszkos munkát végez el, amelyhez senkinek sem nagyon fűlt a foga azok közül, akik az irodalmat komolyan és komolyan gondolják – tehát, hogy feltérképezze és kritikai elemzéssel megvizsgálja e diskurzust.

Milutinović könyve e diskurzus hangsúlyosabb frázisait diakronikus nézőpontból vizsgálja, kimunkált érveléssel, körültekintő kontextuális elemzéssel, s nem hiányzik belőle mindemellett a szellemes irónia sem. Már az első fejezetek után felmerülhet a kérdés minden olyan olvasóban, aki birtokában van némi tapasztalatnak a fikció természetét illetően, vajon szükséges-e egyáltalán egy efféle, dilettantizmustól túltengő, mondvacsinált érvekkel és koholt vádakkal élő diskurzust vizsgálni, amelyben alapnak számít, hogy a szerzőt felcseréljék fiktív alakjaival, ezek gondolatait tulajdonítva annak. Noha korán világossá válik, a bosnyák nacionalista diskurzus Andrićról inkább politikai és ideológiai, semmint esztétikai jellegű, az utóbbi évtizedek alatt mégis az irodalmi intézményességet képviselő értelmezők, egyetemi oktatók legitimálták azt. A hatalom a felügyeletért és a dominanciáért vívja harcát a tudás kontrollálásában, s ahogy Michel Foucault rámutatott, a diskurzus maga is a hatalom vágyának tárgyává válik. Foucault szerint a kontroll mechanizmusát az ún. diskurzustársaságok (*sociétés de discours*) képviselik. E szempontból a fent említett kérdés fel sem merülhet: nemcsak szükséges e munka, de a diskurzus anomáliáinak meghatározása szakmai alapon, tehát az irodalom(értelmezés) módszerei segítségével, elengedhetetlen.

Könyvének kezdetén Milutinović egy első pillantásra túlzásnak tűnő párhuzammal indít, Salman Rushdie *Sátáni versek* című regényére való iszlamista reakciójának hasonlóságával. Ivo Andrić emlékművét a višegradi hídon 1991-ben Murat Šabanović helyi üzletember rombolta le, illetve rongálta meg, az SDA (Demokratikus Akció Pártja) parancsára. Az anyagi előnyök motivációja mellett utólag azzal érvelt, hogy Andrić „kulturális gyűlölője volt a muszlim népnek” (2018, 14 – az eredeti szerb és angol idézeteket a saját fordításomban közlöm – Sz. P.). Emellett Šabanović azt is kiemelte, mennyire fontos volt tettének rögzítése, mivel „aztán ezzel a videókazettával bejárták az arab világot, amikor pénzt gyűjtöttek, és mutogatták nekik, hogyan rombolták le a bosnyákok az ő Salman Rushdie-juk emlékművét” (2018, 13). Milutinović végül is hangsúlyozza, hogy a fanatikus reakciótól eltekintve nincs sok közös a két szerzőben. Sőt, Andrić ráadásul nem is írt a Koránról vagy a Profétáról (legfeljebb, ha említett-

te), ellentétben Rushdie satírájával. Honnét ered tehát Andrić állítólagos anti-izslamizmusának vádja?

A kötet kezdeti fejezetei felvázolják a tárgyalt diskurzus kialakulását. A kezdet kezdetén Šukrija Kurtović cikke áll, amelyet a *Bosanski pogled*-ben közölt kiadója, az émigrée Adil Zulfikarpašić előszavával azelőtt, hogy Andrić megkapta volna a Nobel-díjat. Majd Muhamed Hadžijahić és Muhamed Filipović cikke következett, amelyek az első oldalakon szintén tárgyalásra kerülnek. Andrićot iszlámgyűlölete ihlette alakjai megformálásában, akik „idióták, degeneráltak, szélsőségesen intoleránsak, álnokok, kulturálatlan emberek [...], gyilkosok, röviden igazi vadak...” stb. (2018, 22) – állítja Kurtović. Mint ahogy azt is, hogy Andrić a Nedić-rendszert és a nagyszerb ideológiát szolgálta, s a szerb nacionalizmus ihletforrásává vált. Még a „török” megnevezés használata is a gyűlölet jelének minősül. Milutinović a fogalomtisztázás és kontextualizálás révén megmutatja, hogy e vád nemcsak negatív elfogultsága, hanem a fikció természetének teljes ignorálása miatt is megalapozatlan. Valaki nagyon találóan reagált a Milutinović könyvében kifogásolt jelenségre: Ivo Andrić mintájára azt állította, hogy e logika értelmében Dosztojevszkij alighanem végletekig utálta az oroszokat kritikus ábrázolása és sötét szereplői miatt – akik nyilván mind oroszok. A könyv szóban forgó fejezeteit olvasva egy könnyen általánosítható kérdés ölt alakot: vajon Andrićból válhatott-e volna elsőrangú klasszikus író, ha fiktív univerzumát azon idealizáló kép követelményei alapján alkotta volna meg, amely Muhamed Filipović *Bosanski duh u književnosti, šta je to? (Boszniai lelkület az irodalomban, mi is ez? 1967)* című esszéjében bontakozik ki előttünk. S amelynek racionális és világos érvek híján való ideáit Milutinović filozófiai dadaizmusként definiálja (2018, 43–54).

A tárgyalt diskurzus következő fázisát képviseli Muhsin Rizvić utolsó, a háború éveit idején írott könyve, amely posztumusz jelent meg 1995-ben. E terjedelmes munka az első a bosnyák nacionalista diskurzusban, amelyet irodalmár írt. Igaz, elemzései valamiféle (pszeudo)pszichoanalitikus megközelítésből indulnak ki, amelyek Milutinović szerint önkényes és durva félreértelmezésen nyugszanak. Rizvić abból a feltevésből indul ki, miszerint a szerző regényalakjaiba saját homályos, sötét, perverz, szadisztikus vágyait projektálja, akik így lényegében Andrić komplexusairól, félelmeiről és vágyairól tanúskodnak. Magukat az alakokat illetően, mint Milutinović sugallja, Rizvić felcseréli a pszichologizáló értelmezés kidolgozását a pszichoanalitikus diagnózis felállításával. Ez a pszichoanalizáló olvasat egy pszichotikus Andrićot állít eléünk tele szadomazochista vággyal, aki karrierjét politikai opportunizmuson építette fel, és aki ebből kifolyólag renegátként szerbbe avanszált. Milutinović kontextuális összehasonlítás során feltérképezi Andrić „török”-nek nevezett hősei identitását

és nemzeti(ségi) identifikációit az adott korban, hogy világossá tegye, messze nem minden muszlim („török”) hőse volt egyben bosnyák is.

E torzítások és félreolvasások mellett e diskurzusból az olvasó még olcsó pletykákkal is találkozhat (például, hogy Andrić egy muszlim titkos szerelemgyereke volt), vagy nyilvánvaló hamisítással (egy gyűlölködő anti-izlamista megnyilvánulását illetően, amely állítólag barátjának írott levélben szerepel annak szatirikus, az iszlám Kairót kipellengérező versére – s amelynek eredetije sosem került elő). E jelenségek jellemzésére használt ’Džamijska avlija’ (mecsetudvar) megjelölés és fejezetcím nemcsak csipkelődő hangneme miatt találó, hanem azért is, mert rámutat arra, hogy a szerző műveit nem ismeri ez a klerikális háttér előtt alakuló, elvakult és elfogult diskurzus (2018, 88–108).

Milutinović könyvének „főhőse” Rusmir Mahmutćehajić, akinek *Andrićevstvo. Protiv etike sjećanja* (2015) című monográfiájáról a kötet több mint fele szól. Tekintve, hogy e monográfia az akadémikus diskurzus minden jegyével fel van ruházva, az Andrićot illető megállapításai kétségtelenül alaposabb felülvizsgálatra szorulnak. Mahmutćehajić érveinek ellenőrzéséből és állításainak cáfolatából tanulságként vonva le Milutinović bevezeti a *non sequitur* hermeneutika fogalmát. Ez nagyjából az állítások mögötti logikus és kauzális argumentáció hiányát jelenti, a szándékos félreértelmezést és a rosszhiszemű előfeltevések beigazolásának szándékát – s végső soron a monográfia akadémiai diszciplínában való teljes bukását. Milutinović hosszú oldalakat szentel annak, hogy a könyvben meglehetősen önkényesen használt gondolkodókat és irodalmárokat helyre tegye, rávilágítva a monográfia amatőr és dilettáns koholtságára. Mahmutćehajić, a korábbi Andrić-recepciótól örökölve nézetei nagy részét, egyebek mellett a törökök, azaz a muszlimok, azaz a bosnyákok állítólagos ellenséges ábrázolásának „tanát” is átveszi – Milutinović meggyőzően bizonyítja az Andrić-hősök identitását vázolja, mindennek a durva és következetlen általánosításnak a hamisságát. A szocialista realizmust állítva példának, Milutinović bevezeti a *muszrealizmus*, avagy muszlim realizmus szellemes fogalmát. „A muszlim realista, avagy muszrealista nem olyannak kell hogy bemutassa a muszlimok valóságát, amilyenek látja, de olyan módon, ahogy a muszlim hívő idealizálja azt: nem olyannak, amilyen, vagy pontosabban, amilyenek véli, hanem *amilyenek lennie kellene*” (2018, 150). E logikát követve nemcsak Andrić, de bárki könnyen kiérdemelheti a „rasszista ideológia” vádját, ha nem ezen esztétikai (!) kategóriába illően ábrázolja a muszlimokat. Mahmutćehajić a régi vádak különösen homályos, pszeudotudományos pastiche-ban dolgozta fel, amely Fredric Jameson marxista irodalomelméletének, Edward Said orientalizmusfogalmának a teljes félreértésén alapul. Milutinović diskurzus-elemzésének különösen érzékeny oldala azon szerzők és elméletek körütekintő

kontextuális elemzése, akiket Mahmutćehajić használ (ki). Megvilágító erejű Said elméletének kritikus felülvizsgálata, valamint a használata körüli problémák tárgyalása is, hiszen könnyen alkalmazható az orientalizmus fogalma minden iszlámról folyó nem iszlám diskurzusra. Úgy tűnik, Mahmutćehajić számára a diskurzus foucault-i fogalma – amelyen az orientalizmusé nyugszik – sem világos. Milutinović fogalomtisztázásában például a faj (rasa, race) Andrić kora használatában való rekontextualizálása példaértékű, és óva int az elhamarkodott egyoldalú következtetésektől (2018, 171–189).

A következő fejezetekben Milutinović Mahmutćehajić politikai háttérét vizsgálja közelebbről, valamint a bosnyák nacionalizmus alapvető szólamainak alkalmazását nemcsak Ivo Andrić életművére, de az oszmán kultúra és történelem megítélésére nézve. E ponton válik világossá, hogy a problematikus nacionalista (félre)értelmezés(ek) a posztjugoszláv és posztháborús megosztottságban a kultúrtörténet e legújabb fejezeteinek szimptomájaként megosztja a klasszikusok recepcióját is. Petar Petrović Njegoš *A hegyek koszorújának* (*Gorski vijenac*) költőjéről – róla melleleg Andrić e diskurzusban gyakran problematizált esszét is írt – Mahmutćehajić már korábbi műveiben is írt, s az *Andrićevstvo*hoz hasonló szellemben fogalmazott róla. Ebben a Njegoš műveiben jelen lévő állítólagos népiertási ideológia (ideologija genocida) mellett érvel, amelynek jelenlétét cáfolja Milutinović: Njegoš nem az iszlám vagy a muszlimok ellen volt, hanem a jugoszláv népek megosztottsága ellen, amely kiszolgáltatja őket az általuk szolgált külső hatalmaknak (2018, 225–244).

Milutinović a tárgyalt diskurzusban vissza-visszatérő, Andrićtól származó állításokat, írásokat is az irodalomtudományos elemzés tárgyilagosságával vizsgálja meg. Andrić mondata, amellyel novelláskötetét jellemzi, amely „a törökökről és a mieinkről” szól, kiváló példa. Mahmutćehajić számára ez a megkülönböztető állítás megalapozó bizonyítéka volt a szerző kirekesztésének, sőt mi több, a bosnyák nép iránti undorának és gyűlöletének. Milutinović bebizonyítja, hogy ezt a mondatot egyrészt nem lehet ilyen önkényesen kiterjeszteni az életmű egészére, már csak azért sem, mert egyszer fogalmazott így elbeszéléskötetének előszavában (*Pripovetke*, 1924). Sem pedig azért, mivel a „törökök” nem értelmezhető leegyszerűsítve a bosnyákok szinonimájaként, de könnyen érthető az oszmánokra. „Mi tehát az, ami ebben »anti-bosnyák«?”, kérdezi Milutinović (2018, 158).

Megkülönböztetett figyelemben részesül a *Levél 1920-ból* című novella, amelyben a narrátor, Max Levenfeld Bosznia népének négy felekezete közti feszültséget és kölcsönös ellenségességüket ecseteli, Boszniát gyűlölet földjeként festve. Természetesen a non sequitur hermeneutika eljárásait követve a szerzővel azonosított narrátor ellenségességének kardinális bizonyítékaként szolgál.

Hasonló példákat találunk Cologna és De Fossés Boszniáról tett, nem éppen hízelgő állításaik és ítéleteik, vagyis a *Travniki krónika* esetében is, amelyek azonnal közvetlenül az írónak tulajdoníthatnak.

Milutinović alapossága tovább vezeti az olvasót, s egy külön fejezetet szán Mahmutćehajić előző munkáinak (pl. *Dobra Bosna*), mint ahogy a villamosmérnökként induló, politikusként folytatódó karrierjének is – az SDA és a paramilitáris Patriotska liga egyik alapítójáról van szó. Később feltérképezi az *Andrićevstvo* történelemszemléletét és politikai nézeteit sorolva a történelmi idealizálásokat, vagy a nemzeti történelem mítoszainak (pl. a bogumil hipotézis), a mártírt retorika (a bosnyák nemzet, illetve a balkáni muszlimok áldozati helyzetbe pozicionálása) eseteit sorolja. Milutinović felülvizsgálja az Oszmán Birodalom oly sokszor emlegetett toleranciáját, valamint a kereszténységnek mint eredendően anti-izlamista, a népiertást ihlető civilizációnak a felfogását. A történelmi tények lényegre törő elemzése során világossá válik, hogy ez az elvakultság a vallási fundamentalizmusból eredeztethető. Milutinović a bosnyák nacionalizmus gyökereit feltárva az izlamista ideológiákkal, elsősorban Szajjid Kutb nézeteivel való kapcsolatra mutat rá, valamint a „nagy muszlim projekt”, a Bosznián belüli bosnyák dominanciáért folyó harcot ihlető politikai iszlámot és az iszlám állam ideológiáját, amely az 1878 előtti oszmán állapotokban elveszett aranykort lát (2018, 248–253). Nemcsak politikai, de Mahmutćehajić filozófiai háttere is átrázásra kerül: a *philosophia perennis* obskúrus gondolkodóra támaszkodik könyvében, olyan képviselőire, mint a kétes megítélésű Julius Evola, Eric Voegelin, René Guenon, Frithjof Schuon. Milutinović megjegyzi, a fasiszta és náci rendszerek mennyire kedvelték némelyüket, illetve, hogy többségüknek kimondottan pozitív volt a viszonya az iszlámhoz (Guenon és Schuon konvertáltak is). Az *Andrićevstvo* homályos tradicionalizmusát Milutinović „antimodernista pasztorál”-nak nevezi (2018, 271).

Ami a fent említett, s e diskurzusban notorikusan citált irodalmi műveket illeti, Ivo Andrić doktori disszertációját, amelyet a Bosznia-Hercegovinában az oszmán uralom idején uralkodó kulturális viszonyokról írt, szintén előkelő idézettség illeti meg. Noha a szerző sosem lépett történészi pályára, fikcióit gyakran helyezte történelmi kontextusba. A kérdés, tehát a fikció és valóság, a valószerűség, a történelmi hűség (értsünk bármit is ezalatt), a történelmi fikció műfaji sajátosságai nemcsak az adott keretek között, de általános irodalmi problémaként is érdekfeszítő. Esetünkben viszont egészen konkrét alakot ölt: mennyire determinálhatja az olvasatot egy diskurzív-akadémikus munka, amely megfelel a korabeli tudományosság kritériumainak – tehát egy tárgyilagos faktográfia mennyire lehet szempont a fikció értelmezésének esetében? Milutinović szerencsére nem vesztegeti az idejét a skolasztikus elmefutamokkal,

de tárgyától el nem térve veszi górcső és kritikai diskurzuselemzés alá Andrić doktori értekezését. Izgalmas a Safvet-beg Bašagić által korábban írt, hasonló tárgyú doktori értekezéssel való összehasonlítás, valamint a történelmi adatokat, de a kontextualizációt és a fogalomhasználatot illető reflexiók is. Úgy tűnik, Andrić munkája a korabeli történelmi tudományosság kritériumait is felülteljesíti. Annak a tanulsága azonban, hogy az Oszmán Birodalom nem hagyott maga után dicsőséges örökséget Boszniában, a fejezet végére már egyáltalán nem tűnik olyan sötétnek, vagy egyoldalúan elfogultnak, de éppenhogy valószerűnek. Meglepő módon az ezt állító szerzők viszonya a kérdéshez különbözhetett, mint ahogy a nemzet- és országkonceptiójuk is, ám a kérdésben mégis valamiféle konszenzus uralkodott. Éppen Bašagić, a monarchiabeli első generációs bosnyák intelligencia prominens képviselője, „[akinek] egyáltalán eszébe sem jutott, hogy a bosznia-hercegovinai *gyaurok* kultúrájával foglalkozzon” (2018, 296), szintén egyetértett azzal, hogy az Oszmán Birodalom Bosznia-Hercegovina autentikus kultúrájára nézve negatív hatással volt (2018, 299). „Bašagić meggyőződéses oszmán hazafi volt, de, mint több értelmesebb tagja generációjának, megértette, hogy a személyes, modern tudás nemzetének és magának is fontosabb, mint a koráni tudás, és Isztambul helyett Bécsbe ment tanulni” (2018, 295). Honnét ered tehát a kortárs bosnyák nemzeti diskurzus érzékenysége, sőt, elvakultsága az Oszmán Birodalom irányába?

A következő fejezetben Milutinović az általa 'ressentiment kritikának' nevezett tendenciát elemzi. Az orientalizmus boszniai/délszláv kontextusban való alkalmazhatóságát a Nyugat-Európa és a Közel-Kelet (poszt)koloniális kontextusára építő eurocentrizmus fogalmával karöltve éppen a kontextus különbözősége miatt látja problémásnak. Egyebek mellett Esad Duraković használta őket Andrić munkáit értelmezve. „Az utóbbi két évtizedben a boszniai kulturális szcénán a boszniai Edward Said címért folyó nagy tülekedést vehettünk észre” – jegyzi meg Milutinović (2018, 320). Majd feltárja az áldozatretorika használatát az ártatlan boszniai muszlimok esetében – a mártírnarratívák a nacionalizmust általánosan jellemzik.

Az egyik dolog, amely Milutinović tárgyalt és következő, alább tárgyalandó könyvét különös értékkel ruházza fel, az adott problémához való viszonyulása, amely a munkája során hozza meg gyümölcsét. Nem az a célja ugyanis, hogy ezen ideológiai alapú diskurzus ellenlábását alkossa meg, s egyáltalán nem is alkot bármiféle meggyőződést tanúsító ítéletet vagy véleményt, amely az irodalmon kívül esne. Ha Milutinović a tárgyalt diskurzus ellenlábasa, akkor kizárólag szakmai terepen az.

Mondhatni, a könyvben a szakmailag dilettáns, vallási korlátoltság eredményezte ideologizált (félre)olvasatok revideálása, destrukciója és dekonstrukci-

ója történik az objektív diskurzuselemzés, s bármiféle irodalomkritika normáját alkotó szakszerű szövegértelmezés alapján. De a látszat megtévesztő lehet: nem elsősorban az akadémikus irodalomkritika megdicsőüléséről van szó, de a bármiféle fanatizmus ellen szóló s a józan észre hivatkozó voltaire-i szellem megnyilvánulásáról. Ez a könyv nem pamflet, de józan, racionális elemzés provokatív kérdésekkel, szarkasztikus humorral és remek *bon mot*-kal fűszerezve.

Négy évvel a *Bitka za prošlost* megjelenése után egy gyors pillantást vetve a recepciójára, két dolog vitán felül áll. Először is, a könyvnek hangsúlyosan nagyobb visszhangja támadt, mint Mahmutćehajić „akadémikus” könyvének, amelynek szinte alig volt szakmai recepciója. Másodszer, a könyv metadiskurzust alapoz meg: az Andrićról folyó (bosnyák nacionalista) diskurzusról szóló diskurzus. Noha Mahmutćehajić nem az első szerző, aki Andrićot ellenszenvének előfeltevésével olvassa, vagyis állítólagos anti-iszlamista, anti-bosnyák, anti-török, anti-oszmán averziója tudatában. A *Bitka za prošlost* utolsó oldalai kapcsolódnak ehhez a metadiskurzushoz, amely a kötet recepciójában gyűrűzik tovább. Enver Kazaz, aki nem része a nacionalista diskurzusnak, korábban a *Subverzivne poetike* című kötetében Andrić bosnyák nacionalista recepciójáról közzétett egy tanulmányt, amelyben a diskurzus két metanarratíváját különböztette meg. Milutinović a Kazaz által a bosnyák olvasat oszmanofiliának és oszmanofóbiának nevezett tendenciáját kritizálja szakmai alapon (2018, 334–335). Noha Kazaz a későbbiekben a *Bitka za prošlost*ra reagálva megjegyezte, hogy Hayden White történelmi metanarratívákról szóló elmélete inspirálta, s a tárgyalt metadiskurzus fordulópontját az az állítása adta, amely szerint a bosnyák nacionalista diskurzus pusztán az Andrićról folyó ún. nagyszerb diskurzusra való reakció. (Kazaz egyébként már a 2016-ban közölt, a *Levél 1920-ból* című elbeszélésről írott esszéjében kifejtette e nézetét.) Milutinović elveti, hogy a nagyszerb diskurzus egyáltalán létezne, s reakciójában Kazaz írására azzal érvel, hogy semmiféle bizonyítékkal nem állt elő erre nézve. Kazaz állításában a bosnyák nacionalista diskurzus közhelyét ismeri fel, amely önmagát pusztán reaktív jelenségnek állítja be, amely csupán egy másik nacionalizmusra – a szerbre – válaszol.

Kazaz és Milutinović *Bitka za prošlost*ra való reakciói és válaszaik – melynek tárgyalásába itt nem bocsátkozhatunk – végül nem váltak eszmecegerévé. Milutinovićnak a nagyszerb diskurzus létének bizonyítékaira vonatkozó kérdésére egy másik egyetemi oktató és kiváló író, Nenad Veličković vállalkozott egy angolul, majd bosnyákul közölt tanulmányban. Veličković e diskurzus egész tradícióját vázolta fel, definiálva egyes korszakait és képviselőit, úgy mint Isidora Sekulić, Đorđe Jovanović, Milan Bogdanović, Zoran Konstantinović, Vladimir Dedijer, Predrag Palavestra, Petar Džadžić, Rade Lalović, Vuk Milatović és Nikola Koljević.

Milutinović második, aktuális könyve, amely szintén e recenzió tárgya, a kétnyelvű *Phantom in the Library. Is there a Serbian Nationalist Discourse on Ivo Andrić?* szintén a belgrádi Geopoetikánál jelent meg, s hasonlóképpen diskurzus-elemzés, amely a címbe foglalt kérdés megválaszolására törekszik. Lényegében Veličković tanulmányának könyvnyi terjedelmű cáfolatáról van szó, amelyben az általa használt elmélet vizsgálatát, az idézetek eredeti kontextusának feltárását, a szerzők értelmezésének objektív megítélését végzi el lépésről lépésre. Az alapos munka indítékául Kazaz és Veličković reakciója szolgált, amely a nacionalista bosnyák recepció vádját „Ivo Andrićról a szerb irodalomkritikára irányítja” (2022, 10).

Veličković érveit követve Milutinović az állítólagos szerb nacionalista diskurzus hét kritériumát definiálja, egyebek mellett ilyen a szerbség az Oszmán Birodalomban betöltött helyzetének revizionizmusa, vagyis az úgynevezett „népirtás kritérium” („genocide-criterion”), amelyet a kollektív trauma táplál, illetve más előfeltevések, például, hogy Bosznia a gyűlölet földje, vagy hogy a bosnyákok az iszlámra való áttérésnek köszönhetően degenerálódtak (2022, 16–17).

Talán a legérdekesebb probléma, amely több hivatkozott szerző esetében is visszatér, Milutinović hét kritériumot tartalmazó listájának első kritériumból, az említett revizionizmusból származik, valamint az ötödik kritériumból, amelyet az irodalom és a múlt címen nevez meg, konkrétan pedig, hogy „Úgy olvassák Andrićot, mint hiteles szemtanút (sokkal hitelesebbnek tartva a történészeknél)” (2022, 17, Veličkovićot idézve). A történelmi igazság reprezentációja, a fikció és a valóság kapcsolata implikálta a realizmus fogalmának Andrić műveire való alkalmazását. Amint az ötödik fejezetből kiderül, Isidora Sekulić és Đorđe Jovanović esetében különféle konnotációkkal bír e fogalomhasználat (2022, 38–40). Vladimir Dedijer kijelentése arról, hogy Andrić „sokkal teljesebb fénybe állítva mutatja meg a történelmi folyamat teljességét, mint sok történész” (2022, 63–64), szintén figyelemre méltó, egyáltalán nem társtalan állítás az Andrić-recepcióban. Milutinović tüzetesen megvizsgálja a fikció és referencialitás, a képzelet és a történelem kölcsönös viszonyát Frank Ankersmit, Richard Slotkin, Hayden White és mások elméletét idézve, hogy árnyalt képet kapjon a leegyszerűsítő valós-fiktív dichotómiánál. Andrić történelmi fikciói több esetben használnak valós történelmi forrásokat, a legmarkánsabban nyilvánvalóan a *Travniki krónikában*. Az állítás, mely szerint Andrić meghamisította a történelmet, a történelmi realitás és a fikció viszonyának lebutításából ered. Mint azt Milutinović bemutatja, az irodalom és a múlt reprezentációja közötti kapcsolat problematizálása a platóni mimézis-koncepcióig visszavezethető, s már ekkor is összetettebb volt mint pusztá dichotómia (2022, 64–69).

Kétségtelen, a probléma önmagában véve elméleti vonzatában is érdekes – a valóság és fikció viszonyával foglalkozó megalapozó elméleti műveket sorol-

ni lehetne –, Milutinović azonban a vizsgált recepció keretei között maradva megállapítja, hogy nincs egységes vélemény a tárgyban. Vladimir Dedijerrel szemben Vuk Milatović például – amint Milutinović összegzésében kiemeli (2022, 105) – Andrić műveit pusztán fikcióként olvassa.

Milutinović rámutat arra, hogy Veličkovićnak az általa citált irodalmárok (ki)használásának módja rendkívül hasonlít az oszmán éra Andrić általi negatív reprezentációjának előfeltevéséből kiinduló bosnyák nacionalista diskurzus eljárásaihoz. Milutinović fényt vet a recepció alapvető problémájára:

...az egész probléma kizárólag Ivo Andrić és a bosnyák nacionalista kritika viszonyában rejlik: akár hazudott Andrić, és igazuk van, amikor a szemére vetik annak az ottomán államnak a becsmérését, amellyel még mindig azonosulnak; vagy pedig nem hazudott, ergo nincs igazuk Andrić becsmérését illetően. Az Ivo Andrićról szóló szerb irodalomkritika akár nacionalista, akár sem, kevés eséllyel lehet csak képes arra, hogy behatoljon ebbe a viszonyba: megpróbálhat Andrić regényeinek és elbeszéléseinek olyan „tényeket” tulajdonítani, amelyek igazából nincsenek is benne, és Andrićnak tulajdoníthatnak olyasmit, amit sosem állított. A probléma úgy tűnik, egyedül Andrić és bosnyák kritikusai között merül fel, valamint Enver Kazaz és Nenad Veličković azon igyekezetében, hogy elterelje a figyelmet arról, ami igazán számít (2022, 105).

De térjünk vissza Veličković kiindulási pontjához, ahhoz a téziséhez, mely szerint a szerb nacionalista diskurzus a „történeti tények felülvizsgálatán” alapul, s amelyet a közösségi trauma motivál. Veličković Jeffrey C. Alexander elméletére épít, aki szerint a trauma „nem a fájdalom közös tapasztalata, hanem a véleményalkotók munkájának eredménye”. Alexander fogalmának tisztázása után derül csak ki, hogy Veličković igazából nem képes, és nem is lehet képes követni e koncepciót tanulmányában. Milutinović a továbbiakban hangsúlyozza Alexander elméletének tükrében, hogy a trauma a múltra való emlékezés reprezentációi által társadalmilag megkonstruált jellegű, Veličković a bevezetés ellenére azonban nem követi e felfogást, így érveiben megalapozatlanság rejlik, azt sugallva, hogy az egész szerb irodalmi hagyomány

képtelen kikényszeríteni az oszmán hatalom „eseményének” traumatikus értelmezését, s így a szerbeknek meg kellett várniuk, hogy „ügynökeik” – Isidora Sekulić és Milan Bogdanović az 1920-as években – újraértelmezzék, újraemlékezzék az identitásukat? Ez természetesen nem igaz, s Veličković [...] visszacsúsztat abba, amit Alexander elutasított: a trauma laikus értelmezésébe (2022, 21).

A legalább százoldalas, Veličković tanulmányában használt minden idézet körültekintően rekontextualizáció elemzés során cáfolatot nyer a nagyszerb Andrić-diskurzus létét állító kiinduló hipotézis. Milutinović amellett érvel, hogy egyetlen említés sem található, amely az ún. népirtás-kritériumnak megfelelne, vagy a boszniai muszlimok degeneráltságát állítaná. Még a gyűlölet földjeként bemutatott Bosznia is Andrić munkáinak tendenciózus félreértelmezéséből fakad. A legtöbb tárgyalt Andrić-értelmező valóban a nemzeti intézmények (a Szerb Tudományos Akadémia) tagja volt – ugyanis ez is szerepelt a hét kritérium között – amitől persze senki sem lesz automatikusan nacionalista. Noha Nikola Koljević „nacionalista politikus volt, Veličković mégsem tudott semmilyen, akár halvány nacionalista megnyilvánulást találni Andrićről szóló műveiben” (2022, 112). A „bizonyítékok” revíziója után – melyek gyakran kontextusuktól megfosztott, kimazsolázott (“cherry-picked”) mondatok, Veličković tanulmánya kudarcot vall. Efféle nagyszerb diskurzus léte nem nyer bizonyítást: Milutinović nem talált egyetlen olyan kijelentést sem, amely a nemzeti ideológia manifesztuma lehetne. Ráadásul, nincs semmiféle bizonyíték, amely amellett szólna, hogy az idézett szerzők bármiféle közös diskurzust, hagyományt képeznének – ellentétben a bosnyák nacionalista diskurzussal (2022, 115–117). Amely pedig nem tekinthető reaktívnak már csak a szerbre való hivatkozások hiánya miatt sem. Az egyetlen a Veličković által tárgyalt művek között, amelyről Milutinović elismeri, hogy valóban nacionalista olvasatot közöl, Rade Lalović tanfelügyelő által írt fejezet egy 2018-ban Višegradon megjelent gyűjteményből, amely három évvel Mahmutćehajić és fél évszázaddal a bosnyák nacionalista diskurzus kezdete után jelent meg. Vagyis ez utóbbi egyszerűen nem lehetett reaktív – az állítólagos előzmény legfeljebb csak utózmány (2022, 111).

Nem könnyű levonni a tanulságot Milutinović könyveiből, amelyeket az Andrićről folyó metadiskurzus fordulópontjaiként tarthatunk számon. Az immár nem létező ország Nobel-díjasának recepciós torzulásainak és elfogult félreértelmezéseinek demonstrálása olyan allegóriaként is olvasható, amely mögött tágabb, ex-Yu társadalmi diskurzusok rejlenek. Az Andrić-recepció ezen szeglete bevett módon használja a ráfogásszerű értelmezést, a szakmailag megalapozatlan olvasatot, a tárgyilagosságot és tényyszerűséget nélkülöző érvelést, kihasználja az identitáspolitikai szólamokat, torzítja a kollektív emlékezetet, sőt, esetenként még az interetnikus gyűlöletbeszéd toposzait is evokálja. Ez az oka annak, miért nem lehet Milutinović két könyvét egyszerűen csak az értelmezések szakmai normákon nyugvó felülvizsgálatának tartani, hanem ezen túlmenően olyan társadalmi diagnózisnak, amely az olvasót (ex-)Jugoszlávia politikai történetével ismerteti meg és szélesebb nyugat-balkáni kulturális és mentáltörténeti horizontot vázol fel számára.

Talán sötét megállapításnak tűnik, hogy mindezek ellenére Milutinović józansága nem zárja ki a derűt: éppen ellenkezőleg, a dilettáns olvasatokon és a korlátolt érvek cáfolatán keresztüljutva iróniája és szellemessége néha szinte szórakoztatóvá teszi a furcsa irodalmi kalandot. E szarkasztikus megjegyzések azonban nem pusztán stíluseszköz-fitogtatások, de továbbgondolásra szánt provokációk. Ebbe a provokatív szellembe az olyan szélsőséges reflexiók is bele kell hogy férjenek, mint az a költői kérdés, amely a könyv recepciójában is visszhangzott, s amelyet Milutinović a háború elején foglyul ejtett nyolc szerb JNA-katona a szarajevói Veliki Parkban való meggyilkolásával kapcsolatosan, s a srebrenicai mészárlásra utalva tesz fel a felelős bosnyák erőknek címezve: „Ennyi [nyolc] emberük volt. Vajon mit csináltak volna, ha nyolcezer lett volna?” (2018, 246). Noha a kérdés szúrósan provokatív, teljesen legitim.

Ugyan nem derül ki, Veličković esetében honnét eredeztethető az elfogultság, amelyre hipotézise és eljárása épül, de a *Bitka za prošlost*ban vizsgált szerzőkről több-kevesebb érvénnyel állítható, hogy a bosnyák nacionalista recepció egyoldalúsága a vallási fundamentalizmuson alapul. Végső soron tehát minden esetben a fanatizmusnál kötünk ki. A józan elemzés, az ironikus és provokatív hangnem Milutinović munkájának olyan vonásai, amelyekben a voltaire-i szellem működésére ismerhetünk. Persze ennél sokkal közvetlenebb hasonlóság mutatkozik a filozófussal: Voltaire egész életében a (vallási) fanatizmus, az intolerancia, az elfogultság és a korlátoltság ellen küzdött, s nem csak irodalmi műveiben. Kiváló példa erre a fanatizmus működését központba állító *Mahomet* című drámája, amelynek iszlamista recepcióját a *Bitka za prošlost* Rushdie-val való párhuzama mellé helyezhetjük. Filozófiai művei közül e szempontból pedig az *Értekezés a türelmességről* (*Traité sur la Tolérance*) tűnik ki, de ügyvédként is jellemezte őt ez a harc (lásd a Calas-ügyet). Igaz ugyan, Voltaire 18. százada nagyon távolinak tűnik. Valamiben azonban mégiscsak igaza lesz a régi mondásnak: semper idem.